

פרשת בראשית: האם יש לחשוש לשיטת רבינו תם לגבי צאת השבת

פתיחה

בפרשת השבוע כותבת התורה על בריאת העולם, ומסיימת בריאת כל יום בסיום קבוע: "וַיְהִי־עֶרֶב וַיְהִי־בֹקֶר יוֹם אֶחָד... וַיְהִי־עֶרֶב וַיְהִי־בֹקֶר יוֹם שֵׁנִי... וַיְהִי־עֶרֶב וַיְהִי־בֹקֶר יוֹם שְׁלִישִׁי". נחלקו פרשני המקרא (מבלי להסיק מכך השלכות הלכתיות), האם כוונת התורה לומר שהיממה מתחילה בלילה ונגמרת ביום, וכפי שחז"ל דורשים במקורות רבים בגמרא (לדוגמא המשנה במסכת חולין (פג ע"א)), או שמא היממה מתחילה ביום ונגמרת בלילה:

א. **הרשב"ם** (א, ה) הבין שיום חדש מתחיל בבוקר, ובניגוד להבנת חז"ל. לשיטתו, הלשון 'ויהי ערב' כוונתו להורות שהגיע הערב, כלומר ויגיע הערב (= כי עבר היום) ויגיע הבוקר (= כי עבר הלילה), והסתיים היום הראשון, השני, השלישי וכו'. ראייה להבנתו הביא, מכך שהתורה מתנסחת בלשון 'ערב' המציין נקודת זמן ספציפית אליו הגיעו ולא תקופה ממושכת. אם כוונת התורה הייתה לומר חלף הלילה, חלף היום, ואז מתחילה יממה חדשה, אז היה יותר מתאים להתנסח בלשון 'ויהי לילה' ולא ערב.

ב. **האבן עזרא** (אגרת השבת) בעקבות מעין חלום מהשמיים, בו מובא שיר שבסופו נזיפה על כך שלא יצא כנגד פירוש הרשב"ם, שעלול לגרום לחילולי שבת (שכן לפי פירוש הרשב"ם, נמצא ששבת בערב היא בעצם חלק מיום שישי, ומוצאי שבת היא עדיין שבת), קרע עוד באותה השבת את פירוש הרשב"ם, שכן מוטב שיחלל שבת אחת משיחללו בני ישראל שבתות הרבה, ובמוצאי השבת יצא כנגדו באגרת שלמה, בה הוכיח שהימים, החודשים והשנים מתחילים מהערב. ובלשונו בפתיחת האגרת:

"ואיקץ ותפעם רוחי עלי ונפשי נבהלה מאוד, ואקום וחמתי בערה בי ואלבש בגדי וארחץ כפי ואוציא הספרים חוצה אל אור הלבנה, והנה שם כתוב שם בפירוש: "ויהי ערב ויהי בקר" והוא כי כאשר היה בקר יום שני אז עלה יום אחד שלם כי הלילה הולך אחר היום. וכמעט קט קרעתי בגדי, גם קרעתי זה הפירוש, כי אמרתי טוב לחלל שבת אחת, ולא יחללו ישראל שבתות הרבה אם יראו הפירוש הרע הזה. גם נהיה כלנו ללעג וקלס בעיני הגויים."

בעקבות התורה הכותבת על בריאת הימים והלילות, נעסוק השבוע במחלוקת שנודעת כיום כמחלוקת הגאונים ורבינו תם, באיזה שלב מסתיים היום ומתחיל הלילה. על מנת לענות על כך, נפתח במחלוקת הסוגיות בין הגמרא במסכת שבת ובין הגמרא במסכת פסחים, וכיצד יישבו סתירה זו. כמו כן, נראה את הקושיות על כל צד, וכיצד נפסק להלכה, הלכה שיש לה השלכות מרובות בענייני היום, כמו כניסה והוצאת שבת, הוצאת צום יום כיפור, מילה, הפסק טהרה ועוד.

סתירה בדברי הגמרא

מתי מסתיים היום? הגמרא במסכת מגילה (כ ע"ב) כותבת, שלמרות שחשיכה מתחילה לרדת על העולם עוד לפני צאת הכוכבים, למעשה היום מסתיים בצאת הכוכבים, וכדברי הפסוק בספר נחמיה: "וַאֲנַחְנוּ עֹשִׂים בְּמִלְאָהּ וְחֻצֵּים מִחֻצֵּי־קִיָּם בְּרָמְחִים מַעְלֹת הַשָּׁחַר עַד צֵאת הַכּוֹכָבִים". אלא שלגבי השאלה מתי חל זמן זה, ישנה סתירה בדברי הגמרא:

מצד אחד, הגמרא במסכת שבת (לד ע"ב) מביאה מחלוקת כמה זמן אורך בין השמשות, שהוא הזמן שבין שקיעת החמה לבין צאת הכוכבים, וכותבת בשם רב יהודה שהוא זמן הליכת שלושת רבעי מיל, שהוא זמן הליכה של כשבע מאות חמישים מטר. יש מחלוקת בין הפוסקים כמה בדיוק הוא זמן זה, האם מדובר בשלוש עשרה דקות, חמש עשרה דקות או שמונה עשרה דקות, מכל מקום לפי גמרא זו עולה, שבין השקיעה לצאת הכוכבים יש מספר דקות בודדות.

מצד שני, הגמרא במסכת פסחים (צד ע"א) דנה בשיטת 'חכמי ישראל', הסוברים שמסלול מהלך השמש הוא ממזרח למערב, לאחר מכן השמש נכנסת למעין מסך הנקרא רקיע, נעלמת לאט לאט מאחוריו, עושה את המסלול חזרה ממערב למזרח, זורחת שוב בבוקר וחוזר חלילה. מכל מקום, הגמרא מביאה דעת רבא הסובר שמשקיעת החמה עד צאת הכוכבים יש חמישה מיל, ודוחה את דבריו מדברי רבי יהודה, שמדובר בארבעה מיל (כשבעים ושתיים דקות לדעה המצמצמת), ולא כדברי הגמרא במסכת שבת.

שיטת רבינו תם

אפשרות ראשונה ליישב את הסתירה, מופיעה לראשונה בדברי **רבינו תם** (תוספות שבת שם) ואחריו ברוב ככל הראשונים שהושפעו מבית מדרשו, **הרמב"ן**, **הרשב"א**, **הרא"ש**, שסברו שיש לחלק את זמן שקיעה החמה לשתי שקיעות. שקיעה ראשונה, היא השקיעה הנראית לעינינו בה השמש נעלמת, ומשעה זו עד צאת הכוכבים יש ארבעה מיל וכדברי הגמרא במסכת פסחים. אמנם ישנה מעין שקיעה נוספת המתרחשת שלושה ורבע מיל לאחר השקיעה 'הראשונה', בה השמש נכנסת כמעט לגמרי לתוך הרקיע (וכדעת חכמי ישראל), שמזמן זה מתחיל בין השמשות ואור השמש כמעט נעלם לגמרי, וכדברי הגמרא במסכת שבת.

אלא לכאורה כפי שהקשה **המשנה למלך** (שבת ה, ד), טענת רבינו תם שיש להתחשב בגמרא בפסחים, בעייתית, שכן כאמור הדיון מבוסס על שיטת חכמי ישראל, ואילו למסקנה הגמרא כותבת שחכמי אומות העולם ניצחו בטענותיהם. **התוספות רי"ד** (שבת שם, ד"ה איזהו) אכן טען בשמו של רבינו תם, שחכמי אומות העולם ניצחו בטענות, אבל האמת המדעית היא כחכמי ישראל, ולראייה מהתפילה בה נאמר 'בוקע חלוני רקיע'. אמנם הוסיף שאין צריך להגיע לכך, שכן גם לפי שיטת חכמי אומות העולם, שהשמש שוקעת מתחת לקו האופק וכפי שידוע היום, ניתן לומר שמזמן בו השמש שוקעת עד זמן החשיכה, יש ארבעה מילין. ובלשונו:

"מאי דאמר התם משקיעת החמה עד צאת הכוכבים ה' מילין, מתפרש מתחילת שקיעתה, שהתחילה להיעלם מן העין. ומאי דאמרין הכא משתשקע החמה, מתפרש משתגמור שקיעתה שמתחלת לכנס תחת הארץ, שהעולם עשוי כמו כדור עגול שאינו שווה ומי שדר באמצע הכדור שהיא גבוהה אף על פי שנעלמה החמה מעיניו לא יעלה אורה מן הכדור עד שתהלך כל שיפועו של כדור ותיכנס תחתיו... וכדברי מצאתי שתירץ גם רבינו תם בספר הישר אלא שהוא תירץ כפי חכמי ישראל... ואני תירצתי כפי חכמי אומות העולם, שאומרים שהחמה מהלכת בלילה תחת הארץ והוא העיקר."

קושיה מרכזית ראשונה על שיטתו היא, מדברי שמואל בגמרא במסכת שבת (לה ע"ב) הפוסק, שצאת השבת ולמעשה הלילה היא בשעה שבה שלושה כוכבים בינוניים יוצאים, ואלו יוצאים מוקדם בהרבה מארבעה מיל לאחר השקיעה. **אפשרות ראשונה** ליישב, שרבינו תם דיבר לפי מנהג מקומו באירופה, שם יש פער משמעותי בין השקיעה לבין צאת הכוכבים. אמנם מעבר לכך שגם הפער במקומו של רבינו תם לא כל כך גדול, הרי רבים מהפוסקים שצעדו בשיטתו חיו בארץ ישראל, ולא העירו על פער זה. **אפשרות שניה**, שצריך לדחוק ולומר שאת הכוכבים הבינוניים יש לראות במקומות ספציפיים, שם הם מופיעים מאוחר יותר.

שיטת הגאונים

רב שריא גאון ורב האי גאון, וכן **הרמב"ם** (שבת ה, ד) שצעד בעקבותיהם פעמים רבות, חלקו וסברו שהזמן בין השקיעה לבין צאת הכוכבים, הוא שלושת רבעי מיל, וכדברי הגמרא במסכת שבת. את הגמרא במסכת פסחים דחו במגוון דרכים, כגון שגמרא זו מדברת על הזמן בו יצאו כל הכוכבים, וזמן זה הוא החשיכה המוחלטת, אך מבחינה הלכתית הלילה נכנס כבר כאשר רואים שלושה כוכבים. לחלופין, אכן יש מחלוקת סוגיות, והלכה כדברי הגמרא במסכת שבת.

קושי מרכזי בשיטת הגאונים הוא, שלמעשה אין סימטריה בין כניסת היום ובין יציאתו. דהיינו, כאשר מתחיל היום בעלות השחר (ולכן בדיעבד המקיים את מצוות היום בשעה זו יוצא ידי חובה), מוסכם שהזמן שצריך לחלוף עד שתגיע הזריחה, שהוא היום המוחלט, הוא ארבעה מיל. אם כן מעיקר הדין, כך אמור להיות גם ביציאת היום, והזמן שאמור לחלוף בין שקיעת החמה לצאת הכוכבים הוא ארבעה מילין. **הרב תמיר גרנות** (זמן בית השמשות) הציג שני יישובים בשם הירושלמי (ברכות א, א) על קושיה זו.

אפשרות ראשונה, כאשר מתייחסים לכניסת היום ויציאתו, יש להתייחס לשאלה כיצד מופע זה משמעותי ביחס לאדם. וכבר כאשר מתחיל האור הראשון להופיע בעלות השחר, יש לו משמעות, וכן כבר כאשר השמש נעלמת יש לכך משמעות, גם אם אין חשכה גמורה. **אפשרות שניה**, התורה קבעה שכאשר שתי השמשות נראות, דהיינו השמש והירח, מתחיל זמן בין השמשות גפ אם אין חושך מוחלט, וכלשון הפוסקים בפרשת בראשית המתארים את השמש המושלת ביום, ואת הירח בלילה. עם זאת, יש להעיר, שתופעה זו נראית בעיקר לקראת אמצע החודש, אז הלבנה נראית בגודלה המלא. ובלשון הירושלמי:

"אמר רבי אבא כתיב השמש יצא על הארץ ולוט בא צוערה וכתוב (ויקרא כב, ז) 'ובא השמש וטהר' מקיש יציאתו לביאתו, מה ביאתו משיתכסה מן הבריות אף יציאתו לכשיתוודע לבריות. אמר רבי בא כתיב (בראשית מד, ג) הבוקר אור, התורה קראה לאור בוקר... רבי אומר הלבנה בתקופתה, התחיל גלגל חמה לשקוע ותחילת גלגל לבנה, לעלות זהו בין השמשות. רבי חנינא סוף גלגל חמה לשקוע ותחילת גלגל לבנה לעלות."

להלכה

נחלקו האחרונים בפסק ההלכה: **השולחן ערוך והרמ"א** (רס"א, ב) פסקו כרבינו תם, וכך היה המנהג הרווח ברוב מוחלט של קהילות ישראל עד לפני כמאה – מאה חמישים שנה. **הגר"א** (שם, ד"ה שהוא) חלק וסבר שהלכה כדעת הגאונים, ונראה שכך המנהג הרווח בארץ ישראל כיום. **הרב עובדיה** (יביע אומר ב, כא) צעד בגישת ביניים, שמעיקר הדין הלכה כגאונים, אך בדינים מדאורייתא יש לחוש לדעת רבינו תם. למחלוקת זו, יש השלכות רבות בדינים שונים, ונראה רק את חלקן:

א. **שבת**: לפי דעת השולחן ערוך והרמ"א, גם כאשר רואים את השמש שוקעת ביום שישי, עדיין יש עוד כשעה שלמה (שלושה ורבע מיל) שניתן לעשות בה מלאכה. לדעת הגר"א ושולחן ערוך הרב לעומת זאת, מדובר כבר בבין השמשות שאסור במלאכה. כך נקט גם הרב עובדיה, שכן במקרה זה הגאונים מחמירים. לחלופין במוצאי שבת, לפי דעת השולחן ערוך והרמ"א יש להוציא שבת כשעה מאוחר יותר מאשר דעת הגאונים, וכך פסק הרב עובדיה, שכן ספק דאורייתא לחומרא. ובלשונו:

"אולם לא באנו אלא להחמיר במוצאי שבת, בהיות שיש לפנינו דעות רוב מנין ורוב בנין מגדולי הפוסקים ראשונים ואחרונים דסבירא להו בהחלט כדברי רבינו תם, שיש איסור סקילה להמקדים לעשות מלאכה במוצאי שבת לפני שיעור ד' מילין. מי ירהיב עוז להכניס ראשו בין ההרים הגדולים ולא יחוש פן ירוצו את גלגלתו... מסקנא דדינא שראוי לכל חרד לדבר ה' להחמיר כשיטת רבינו תם ורוב הפוסקים, שלא לעשות כל מלאכה במוצאי שבת, עד שיעבור שיעור ד' מילין."

ב. **מילה**: לפי השולחן ערוך והרמ"א, תינוק שנולד ביום שישי לאחר השקיעה, נחשב כאילו נולד בוודאי ביום שישי ויש למול אותו ביום שישי שבוע הבא. לעומת זאת לפי הגאונים, אם לא חלף זמן צאת הכוכבים, יש למול אותו ביום ראשון, שכן יש ספק האם נולד ביום שישי או בשבת, וספק מילה לא דוחה שבת (וכך יחמיר הרב עובדיה). ולחלופין במוצאי שבת לאחר השקיעה, שלדעת השולחן ערוך והרמ"א ניתן למולו בשבת, ואילו לדעת הגאונים המילה תדחה ליום ראשון (וכך יחמיר גם במקרה זה הרב עובדיה).

ג. **הפסק טהרה**: הגמרא במסכת נדה (ס"א ע"א) מביאה מחלוקת, מתי אשה שראתה דם יכולה לעשות הפסק טהרה, מכל מקום מוסכם שבדיקה זו צריכה להיעשות ביום, וגם במקרה זה מחלוקת הגאונים ורבינו תם תבוא לידי ביטוי. אמנם, כיוון שמדובר בדין דרבנן, במקרה זה **הרב עובדיה** (טהרת הבית ב, ע"א רס"ה) פסק דווקא להקל, ופסק שמי שעשתה הפסק טהרה בין השמשות, לשיטת הגאונים בדיעבד יוצאת ידי חובה, שכן יש ספק ספיקא. ספק ראשון שמא הלכה כרבינו תם, שזמן זה בכלל יום, וספק שני שמא גם לדעת הגאונים שמדובר בבין השמשות, בין השמשות דינו יום ולא לילה.

באופן דומה, כאשר דן **הרב וואזנר** (שבט ה"ו, עב) במקומות שבדרך כלל רגילים להתפלל ערבית כרבינו תם, סבר שניתן להקל בצום מדרבנן לבחורים צעירים שרק כעת התחילו להתענות, לסיים את התענית כבר לאחר צאת הכוכבים של שיטת הגאונים משום ספק ספיקא. ספק ראשון, שמא הלכה כדעת הגאונים, ואם כן כבר יצא הצום וניתן לאכול. וספק שני, גם הלכה כרבינו תם ורק עברה שקיעה, דברי התוספות במסכת עבודה זרה, שטענו שייתכן שהצום מסתיים כבר בזמן השקיעה.

שבת שלום! קח לקרוא בשולחן שבת, או תעביר בבקשה הלאה על מנת שיעוד אנשים יקראו...